

ЦЕРКВА ЯК ОБ'ЄКТ УВАГИ СПЕЦСЛУЖБ

Наталія Рубльова
(Київ)

АНТИКОСТЬОЛЬНА КАМПАНІЯ В УСРР: ПРИЧИНИ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ, ПЕРЕБІГ (КІНЕЦЬ 20-х — 30-ті рр.)

1920-ті роки завершувалися в СРСР під гаслами індустріалізації, суцільної колективізації і культурної революції. Перетворення в матеріальній та духовній сферах здійснювалися з ініціативи, під команду, пильним контролем та в інтересах верхівки правлячої партії більшовиків, яка вже встигла повністю опанувати всі важелі керівництва державою, придушуючи будь-які спроби опору чи прояви інакомислення з боку своїх політичних опонентів. До останніх, як видно із тогочасних партійних документів, тоталітарний режим послідовно відносив релігію й Церкву, відводячи їм роль класового та ідеологічного ворога і гальма в соціалістичному будівництві.

Сигнали з партійного штабу про необхідність форсування антирелігійної роботи всіма ланками державного апарату почали надходити вже в 1927–1928 рр.¹, що негайно позначилося не лише на становищі Церкви, але й сколихнуло все підрадянське суспільство. Апогей широкомасштабної антирелігійної кампанії, інспірованої проводом комуністичної партії, припав на 1929 р. — *«рік великого перелому»*, впродовж якого по всій країні було розгорнуто тотальну війну проти Церкви, духовенства і віруючих, незалежно від їхньої конфесійної приналежності.

Якщо в перебігу відносно «спокійного» періоду (1923–1928 рр.) рахунок відібраних у віруючих храмів по всій Україні щорічно складався «лише» із кількох десятків, то за один 1929 р. з «благословення» ВУЦВК було закрито 281 церкву², в тому числі поруйновано релігійне життя Києво-Печерської Лаври, монастирів Чернігова, Холодного Яру, Поділля...

Повсюдно із церков знімалися хрести і дзвони, скидалися куполи, розбиралися і нищилися іконостаси. Храми перетворювали на клуби, хати-

читальні, школи, архіви, гуртожитки, санаторії, спортзали, електростанції, зерносховища, а то й просто розбирали на будівельний матеріал, щоб використати, наприклад, для ремонту містка...

Скарги і клопотання, що масово надсилалися віруючими на захист своїх храмів у всі інстанції, в тому числі на ім'я найвищих керівників СРСР та УСРР — Й.В.Сталіна, М.І.Калініна, Г.І.Петровського та інших, — до уваги не бралися й осідали в архівах з резолюціями: *«Жалобу оставить без последствий»*; *«У проханні відмовити»*... Нехтуючи десятками, а то й сотнями підписів під клопотаннями, ВУЦВК блюзнірськи уточнював свій вердикт: *«Закрити церкву через відсутність віруючих»*. Тисячі документів, що донині зберігаються в архівах, свідчать про причетність до нищення святинь органів радянської влади усіх ступенів — від сільрад та міськвиконкомів до ВУЦВК³.

Вістря антирелігійних заходів спрямовувалося насамперед проти православ'я, особливо духовенства й віруючих найбільш поширеної — «тихонівської» орієнтації — та УАПЦ. За 1929 р. ВУЦВК схвалив закриття понад 180 православних храмів. Зважаючи на число закритих тоді ж синагог — 79, партійно-радянський апарат з не меншою завзятістю розправлявся із святинями іудеїв.

У порівнянні із згаданими вище конфесіями Римсько-католицька церква наприкінці 20-х років почувалася відносно захищеною — навіть у запалі тотальної боротьби з релігією все ще спрацьовувало давнє партійне табу на закриття костьолів. Партосередки, як і раніше, керувалися тезами ЦК КП(б)У від 22 червня 1923 р. про антирелігійну пропаганду, де в розділі про роботу серед нацменшостей наголошувалося: *«Антирелігійну пропаганду серед поляків, що проживають на польському кордоні України, необхідно провадити дуже обережно, особливо щодо закриття костьолів, що може бути витлумачено як національне переслідування, яким можуть скористатись шпигуни польського уряду, яких дуже багато в пограничних місцевостях, для того, щоб настроїти поляків-селян проти Радянської влади»*⁴.

Незважаючи на «ура-атеїстичні» заклики, що публікувалися в пресі, на кшталт: *«Задовольнімо вимоги робітників — позакриваймо церкви, монастирі, синагоги, костьоли, передаймо приміщення цих кубел релігійного дуристві під осередки культури — клуби, школи, музеї, хатні читальні!»*⁵ — закриття храмів РКЦ наприкінці 20-х років не набуло масового характеру. В 1929 р. з санкції ВУЦВК було закрито «всього» 6 костьолів — у м. Тальному Уманської округи, м. Кам'янському на Дніпропетровщині, м. Тараші Білоцерківської округи, с. Новій Ушиці поблизу Проскурова, с. Дмитріївському Сталінської округи та м. Ніжині.

Якщо до свавільного закриття православних храмів та синагог вище партійно-державне керівництво ставилося поблажливо (будучи інспіра-

тором цієї кампанії), то зовсім інакше реагувало воно на порушення своїх директив стосовно РКЦ.

Показовими у цьому відношенні стали колізії навколо костюлу в м. Єнакієве (Рикове), що на Донеччині.

В 1927 р. Артемівський окрвиконком попросив у столичного керівництва дозволу на закриття зазначеного костюлу, мотивуючи необхідність такої акції неспроможністю релігійної громади його ремонтувати (зазвичай влада практикувала у подібних випадках складання штучно завищених кошторисів з тим, щоб підвести збіднілих в радянських умовах віруючих до вимушеної відмови від проведення ремонтних робіт, що автоматично тягнуло за собою остаточне закриття храму).

Коли йшлося про православні церкви, «верхи» цілком задовольнялися подібною «аргументацією». Однак в даному випадку НКВД УСРР відповів Артемівському ОВК, що *«не вважає за можливе погодитися з Вашим висновком і санкціонувати закриття зазначеного костюлу. НКВС пропонує Вам дати можливість релігійній громаді перевести ремонтну роботу по частинах, про що дайте відповідну директиву Єнакієвському райадмінвідділові. НКВС звертає Вашу увагу, що до таких питань, як закриття костюлів, треба ставитись особливо уважно й обережно»*⁶.

Через два роки місцевий партактив організував закриття трьох православних церков у Єнакієвому та навколишніх робітничих селищах, узгодивши попередньо таємним чином власні дії з ВУЦВК. Парафіяни теж спочатку шукали правди у столиці, надсилаючи скарги щодо дій місцевих можновладців до ВУЦВК та добиваючись прийому своїх представників Г.І.Петровським⁷.

«Всеукраїнський староста» лукаво порадив єнакієвським прохачам: *«Если Вас будут беспокоить, пришлите нам телеграмму»*, а сам тим часом підписав ухвалу Президії ВУЦВК про закриття їхніх храмів⁸. Після того, як віруючі камінням намагалися зупинити войовничих безбожників, які прийшли закрити церкви, по підприємствах Єнакієвого прокотилася організована місцевою владою істерична антирелігійна кампанія під гаслами ліквідувати всі «вогнища мракобісся»: *«Мы требуем закрытия польской церкви, еврейской синагоги и закрытия домов всех сектантов!»*; *«Начатое дело мы должны довести до конца и все оставшиеся еще незакрытые религиозные культы закрывать, невзирая ни на что»*; *«Недалеко то время, что мы это бельмо у нас на глазах — польскую и все прочее, еще не закрытые, церкви — закроем»*.

Однак влада, незважаючи на пресинг інспірованої нею ж хвилі антирелігійних емоцій, не видала і цього разу дозволу на закриття єнакієвсь-

⁶ Виділення моє. — Авт.

кого костьолу, так пояснивши свою позицію: *«В первую очередь покончим с появившей к нам в руки религиозной дрянью и посадим вдохновителей контрреволюционной вылазки во время закрытия церквей на казенный паек подальше от юга, тогда уже возьмемся в порядке очереди за закрытие всего оставшегося и не нужного нам старья, как только вся подготовка к этому будет проделана»*⁹.

Вищенаведена фраза підтверджує, що негласний імунітет для РКЦ, про надання якого римсько-католицьке духовенство та віруючі могли хіба що здогадуватися, правлячі кола аж ніяк не збирались увічнювати. До того ж, у ньому час від часу робилися проломи як свавільними діями місцевих ентузіастів-безбожників, так і за командою «згори». Пристрасті навколо костьолів постійно підігрівалися офіційною пресою, зокрема антикатолицькими публікаціями у польськокомуністичній газеті *«Sierp»*.

Так, у травні 1928 р. на сторінках цього видання було опубліковано замітку — заклик до закриття костьолу в с. Ободівка Тульчинської округи¹⁰. У притаманній газеті брутальній манері повідомлялося, що ксьондз лише двічі на рік приїздить у село, оскільки «вийхав на більшу парафію [...], де він знайде більш прибутків для свого живота, і дбас, аби оплутати 4 парафії». Відтак дописувач-«сількор» висував пропозицію: *«Добре було б, аби цей костьол використати для трудящих як місце освіти або кіно-театр. Що робить? В нас є на кладовищі ще один костьол, де богохвальці могли б бити релігійні лби. Районе, зверни увагу!»*¹¹.

Кореспонденції подібного ґатунку, підписані жменькою комуністичних активістів, видавалися владою за «глас народу», хоча в дійсності вони не відбивали справжніх настроїв населення. Прагнучи представити власну ініціативу за волевиявлення «трудящих мас», радянські чиновники повсюдно застосовували під час збирання підписів за ліквідацію храмів обман і шантаж. Однак практично всюди спроби імітації громадської думки у потрібному держапаратів річищі наштовхувалися на активний спротив саме тих верств населення, захисниками й речниками інтересів яких намагалися представити себе партійці.

Комуністична преса ніколи не публікувала заяв на захист святинь, хоча таких до столиці надходило незрівнянно більше, ніж фальшивок протиглежного змісту, спродукованих партійно-радянським апаратом. Справжні листи трудящих використовувалися тільки для «орґвисновоків», спрямованих проти скаргників, а потім ретельно ховалися у надрах владних установ та каральних органів, як це трапилося, приміром, із запискою, надісланою 1929 р. до ВУЦВК із місцевості, досить щільно заселеної українцями-католиками — Вороновицького району на Вінничині. Чотири селянсько-активістські звертали до голови ВУЦВК: *«Ми, делегатки Вороновицького райз'їзду, 21 жовтня просимо вас, щоби воспрітили великий нахаб на церк-*

ви та силоміць не закривали. Коли нам буде треба, то ми самі закриєм, а то у вас все силоміць: і хлібозаготівлю, і контрактацію, і самообложку, і бараболю, і пожарне, і бураки, ну, все, що й здумати не можна, а все насильно. Що ж ми тоді — вівці, що ви водите на мотузку? Ой, глядіть, щоби лоба не розбили, як будете так скоро бігти. Вибачайте, що звернулись до вас, бо [в нас] нема до кого, тут сидять сліпці.

Делігатки: Ганя Шевчук, Марія Волошин, Тодора Кирилюк, а за них підписалась делігатка деревні Некоморовиць Тетяна Марущак»¹².

Можна лише здогадуватися, якою була реакція найвищого посадовця УСРР, колишнього (у 1917–1918 рр.) наркома внутрішніх справ РСФРР, на цей відчайдушний вчинок неписьмених, але прозорливих селянок.

Зате достеменно відомо, як поставилися можновладці до сільських активістів с. Покостівка Волинської округи, запідозрених у симпатіях і сприянні «церковникам». Після того, як в травні–липні 1929 р. мешканці цього та ще кількох сіл, що входили до складу єдиного в Україні національного польського — Мархлевського — району, рішуче продемонстрували свою незгоду з ініційованими «згори» намірами перебудувати костіол під школу, а садибу ксьондза — під дитячий садок (було навіть спалено домівку інформатора ГПУ), за грати потрапило 17 селян і серед них звинувачені в контрреволюційній агітації 3 члени сільради й навіть член РВК і ОКВ Кароліна Драгомирецька¹³.

У містах організатори антирелігійних дійств не розраховували на спонтанний успіх, тому заради формування сприятливої громадської думки, а найчастіше — для її фальшування та з метою попередження ексцесів — передували ці акції ретельною підготовкою, до якої підключалися партійні, комсомольські, профспілкові організації, освітні установи, Спілка воєнних безвірників. Відповідна — й далеко не остання — роль відводилася карально-репресивним органам. Долучалися навіть армійські частини, як це, приміром, відбувалося 24 грудня 1929 р. у м. Бердичеві при відкритті у приміщенні нижнього костьола кляштору босих кармелітів так званої «науково-лекційної аудиторії».

Учасниками урочистих зборів з цієї нагоди стали близько 900 «представників трудящих», серед яких було чимало постатей у військових одностроях, а до складу президії увійшов армійський командир. Промовці всі як один таврували католицизм і ксьондзів — «агентів західного капіталізму», «підригну роботу церковників», «розкладницький вплив релігії». Зокрема, вищезгаданий червоний командир запевнив присутніх, що РСЧА дасть «гідну відсіч всім ворогам пролетарської держави, в тім числі й релігії»¹⁴. Мітинг розпочався о 20-й год. і тривав півтори години. Весь вечір грав оркестр кавалерійського полку, демонструвалися фільми антирелігійного змісту, а зовсім поряд, у діючому верхньому костьолі, правилася меса — католики відзначали Різдво...

Радянська влада націоналізувала всі споруди кляштору — святого місця для католиків України й Польщі, архітектурної пам'ятки XVII–XVIII ст., і перетворила його в комунальне помешкання. Наслідки, зрозуміло, не заборилися. Вже у квітні 1927 р. Наркомат освіти УСРР, що займався й охороною пам'яток старовини, був змушений констатувати «прикрий стан» кляштору: *«Багатолітня безгосподарність привела кармелітанський двір до жахливих антисанітарних умов. Кармелітанський будівлі [...] порушено й загаджено було до крайньої ступені [...] Деякі мешканці тримають в приміщенні свиней, птицю й інших тварин, помий виливають серед двору або через вікна на стіни фортеці, влаштовують шкідливі для охорони будівель підприємства (оцетова майстерня), рубають в кімнатах дрова й т.ін. Окрім цього, по соціальному стану частина мешканців з'являється зовсім шкідливою для роботи музею: так, у Кармелітці знаходить собі притулок контрабанда, проституція, уголовний елемент та нетрудовою»*¹⁵.

Але не цих пожильців, які спалювали унікальний архітектурний комплекс, наполягав виселити Наркомос в першу чергу, а католицьку громаду, що нібито заважала організувати тут заповідник. Врешті постановою Раднаркому УСРР від 20 серпня 1927 р. територію кармелітського кляштору було оголошено державним історико-культурним заповідником республіканського значення. Хоча від релігійної громади тоді ж відібрали більшість приміщень кляштору, в тому числі підземний (нижній) костюл, на віруючих поклали обов'язок проведення ремонту будівель та прибирання території, що відтепер засмічувалася ще й екскурсантами.

Завідуючий заповідником Т.М.Мовчанівський (1899–1938)¹⁶, як і його столичне керівництво, теж вважав присутність віруючих на терені кляштору небажаним моментом, постійно конфліктував із громадою і наполягав на припиненні релігійного життя у заповіднику, водночас ініціюючи створення тут першого на теренах всього СРСР музею католицизму — так званого *всеукраїнського «Червоного Ватикану»*¹⁷. В боротьбі за реалізацію цієї ідеї колишній вихованець Київської та Одеської духовних семінарій, а тепер — вчений-археолог, архівіст і краєзнавець, шукав опори у столиці, вбачаючи у бердичівських червоних чиновниках... союзників єзуїтів. Так, наприклад, про інспектора культів окривконкому Тодось Миколайович повідомляв керівництво, що той *«листується з ксьондзами й знає деяких за цілком радянських «хлопців»*. Іншого відповідального працівника керівник музею характеризував як такого, що, *«веде з обичинниками саму тісну винну, а може й иншу звязь»*¹⁸.

Кляшторні костюли для Т.М.Мовчанівського були всього лише екскурсійними об'єктами, а ікони, вбрання священників та костюльне начиння — тільки експонатами музею. Наполягаючи на закритті верхнього костюлу й перетворенні його на світську споруду, керівник заповідника стверджував, що *«кляштор, відогрававши на протязі трьох віків велику*

реакційно-політичну роллю у даному краю, не припинив своєї шкідливої роботи, а скоріше навіть поширив її за часів пролетарської революції та радянського будівництва»¹⁹.

Але навіть цього колишнього семінариста і завзятого поборювача католицизму охопила паніка, коли до кляштору в лютому 1930 р. з'явилися чергові експропріатори — збирачі металобрухту, котрі розгледіли цей металобрухт у... монастирських дзвонах. *«Знімають кармелітанські дзвони. Необхідно залишити два дзвони, датовані вісімнадцятим століттям. Можливо передати великий дзвін вісімсот двадцятого року. Дайте розпорядження телеграфом»*²⁰, — просив допомоги в телеграмі до Наркомосу Мовчанівський, щоб врятувати від знищення хоча б найдавніші із дзвонів.

Через місяць підійшла черга хрестів, які без погодження із керівництвом заповідника мали знімати із споруд кляштору. Т.М.Мовчанівський знову звернувся до НКО УСРР, звідки надійшла ця «пропозиція», а точніше — команда ліквідувати релігійну символіку, з проханням почекати з «акцією» до літа, коли минуть католицькі свята, оскільки *«з-за ряду специфічних умов»* скидати хрести негайно, на його думку, було б *«не зовсім зручно»*²¹.

Руйнівні дії новітніх вандалів — збирачів «вторсировини» — та численні звернення з місць працівників музеїв та краєзнавців змусили НКО УСРР дати відбій. У наркоматівському обіжнику «Про виявлення речей-пам'яток по церквах, що закриваються» (3 березня 1930 р.) йшлося: *«За клопотанням трудящих проводиться численне закриття молитовень, церков *, при чому майно цих молитовень передається переважно до склепів Рудметалторгові. Між речами, що передаються з церков, трапляються зразки малярства, металового, дерев'яного виробництва, шитва, тканини — історично-культурного, мистецького значіння, що мають характер значних пам'яток матеріальної культури і підлягають збереженню, як музейні речі»*.

Відтак блюзнірськи зауважувалося: *«Через несвоєчасне обслідування (!) речей прикраси та приладдя церков, що закриваються, або склепів Рудметалторгу, куди надходять ці речі, — гине багато творів мистецтва, а саме: речі малярства, різьбарства (різьбляні іконостаси), металоплястики та ліварські речі, зразки тканини, шитва та килимарства, а також книжки стародруків та рукописні, серед яких бувають речі загальнокультурного значення та української техніки»*. Надалі обіжник пропонував крайовим інспекторам охорони пам'яток культури негайно сповіщати про церкви, що закриваються, своєчасно за актом вилучати в них культурно-мистецькі речі й передавати їх до місцевих музеїв. Водночас наголошувалося на потребі регулярно повідомляти Український комітет охорони пам'яток культури про «наслідки роботи та вжиті заходи»²².

* Влада залишалась вірна своїй стратегічній лінії — видавати бажане за дійсне. — Авт.

Бердичівський кляштор босих кармелітів влада позбавила хрестів, дзвонів й «поставила на службу» державному атеїзмові. Але принаймні його споруди збереглися як архітектурний пам'ятник (хоча і спалюжений). Менше поталанило костюлу у м. Лозова на Харківщині — його взагалі стерли з лиця землі.

Спочатку ВУЦВК у липні 1927 р. дозволив переустаткувати приміщення цього костюлу під школу. Проте невдовзі з'ясувалося, що місцеві власті мали стосовно споруди інші задуми. В 1928 р. до ВУЦВК надійшла звістка, що костюл у Лозовій перебудовується під в'язницю²³. Для розслідування ситуації, що склалася, НКВД УСРР створив спеціальну комісію, а президія ВУЦВК це питання розглядала на таємному засіданні, де ухвалили притягнути лозівських чиновників до адміністративної відповідальності за невиконання розпоряджень центральних органів влади²⁴. Скінчилося на тому, що, наляканий окриком «згори», Лозівський РВК наказав зруйнувати храм, що й було зроблено²⁵.

Хоча в 1927–1929 рр. закриття костюлів було назагал явищем нетиповим, особливо на тлі огульного нищення релігійного життя та культових споруд православних, підстав для тверджень про наявність у цей період якихось *сприятливих* умов для розвою РКЦ на руїнах православ'я немає ніяких. Число костюлів в УСРР, хоч і нешвидкими темпами, але *невпинно скорочувалося*. Якщо в Кам'янець-Подільському деканаті на початку ХХ ст. діяло 14 костюлів, то станом на 1929 р. — 12; у Новоушицькому деканаті відповідно — 15 і 12; Вінницькому деканаті — 8 і 7. Із 17 храмів РКЦ, зареєстрованих на початку 20-х років на Білоцерківщині, у 1929 р. залишалось вже 15²⁶.

12 червня 1929 р. Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання *«Про ворожі виступи релігійників в антивеликодню кампанію»* (зрозуміло, інспіровану владою). Окружком партії запропонували «суворо додержуватись директиви ЦК ВКП з 5 червня ц.р. по питанню про закриття церков та других молитовних домів і про боротьбу з перекрученням в практиці переведення цього». Секретарі округомів КП(б)У попереджали, що *«закриття молитовних будинків може мати місце лише при умовах попереднього переведення широкої масової політичної роботи, обов'язкового забезпечення рішення про закриття переважної кількості громадян району та наявності можливості (фінансової й друг.) для раціонального використання закритих молитовних будинків»*. Водночас було визнано «за необхідне, аби президія ВУЦВКу винесла догану тим окривиконкомом, які в порушення даних їм директив припустили самовільне закриття молитовних будинків»²⁷.

У вересні 1929 р. ЦК КП(б)У розглянув доповідну записку НКВД УСРР *«Про свавільне закриття молитовних будинків на місцях»* і прийняв відповідну ухвалу²⁸. Вдруге цей самий меморандум НКВД був на порядку ден-

ному засідання Секретаріату ЦК КП(б)У 8 жовтня 1929 р. Було, зокрема, вирішено: *«Встановити надалі порядок закриття молитовних будинків, за яким постанова про закриття [...] окривком повинна відбуватися лише після відповідної постанови округової Антирелігійної комісії (ОАК). Після цього справу про закриття передавати у центр»*. Пропонувалося *«за додержання порядку та виконання усіх вимог, які встановлені щодо закриття молитовних будинків останніми директивами (циркуляр ЦК ВКП, постанова Оргбюро ЦК КП(б)У * та інструкції НКВС), покласти персональну відповідальність на голів округових Антирелігійних комісій (секретарі ОПК)»*. Комфракції ВУЦВК доручалося дати окривконкомам *«категоричну директиву про використання на культпотреби тих закритих молитовних будинків, які до цього часу ще не використані»*²⁹.

Ці документи не дають підстав запідозрити республіканський партійний штаб чи його карально-репресивний придаток у симпатіях до «церковників» або прагненні призупинити боротьбу з релігією та Церквою. Навпаки, антирелігійні дії, як і раніше, вважалися «священним обов'язком» не лише партійно-державного апарату, але й кожного комуніста. Єдине, чого вимагав «центр», — це обов'язкового дотримання «революційної законності», тобто встановленого правлячим режимом порядку закриття храмів. Республіканські посадовці осаджували своїх непомірно заповзятих і неслухняних підлеглих, які, закриваючи церкви, не питалися на це дозволу столичної адміністрації й ставили вищі органи влади перед доконаним фактом. «Верхам», які вже призвичаїлись до монопартійно-комфортного владарювання, дуже не подобалося, що несанкціоновані «згори» штурмові методи боротьби з релігією розбурхували у, здавалося б, цілковито упокоєному населенні чергову хвилю антибільшовицьких настроїв.

Загальновідома постанова ЦК ВКП(б) *«Про боротьбу з викривленнями партлінії у колгоспному русі»* (14 березня 1930 р.), адресована «усім ЦК нацреспублік, усім крайовим, обласним, окружним і районним комітетам партії», також застерігала місцевих керівників від суто *адміністративних* методів «боротьби з релігійними забобонами», в тому числі силового закриття церков, оскільки, як наголошувалося у документі, *«така практика, яка провадиться під прапором «лівих» фраз, насправді ллє воду на млин контрреволюціонерів і не має нічого спільного з політикою нашої партії»*. На словах Москва вимагала: *«Рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається громадсько-добровільним бажанням населення. Допускати закриття церков тільки в разі дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше, як із затвердження постанов сходов обласними виконкомами. За знуцальницькі вихватки щодо релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності»*³⁰.

* Від 12 червня 1929 р. — Авт.

Розтиражована офіційною пресою, ця постанова видавалася радянськими засобами масової інформації та пропаганди за зразок більшовицької справедливості й мала повернути скривдженому народові віру в «мудрість» державного керівництва.

Проте реальні наміри партійно-державного проводу (котрий — як легендарний дволикий Янус, — крім осяйного обличчя, мав ще тіньове — *справжнє*) яскраво розкриває обіжник № 37 ОГПУ СРСР під «невинною» назвою — *«Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОГПУ»*, який розіслали на місця 22 березня 1930 р. (отже, через тиждень після публікації «Правдою» (15 березня) згаданого рішення ЦК ВКП(б) *про виправлення «викривлень»*).

На відміну від широко розрекламованої й розтиражованої партійної постанови, цей документ не призначався для преси, а навпаки — сором'язливо ховався від людських очей за гриф *«Цілком таємно. Зберігати нарівні з шифром»*. У ньому керівництво ОГПУ без недомовок пов'язувало здійснювані соціально-економічні перетворення із боротьбою проти релігії. Церква прямо називалася контрреволюційною організацією й виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі.

Водночас визнавалося, що в 1929 р. на селі відбулося чимало виступів на релігійному ґрунті й спричинило їх не лише закриття церков, здійснюване в обхід чинного законодавства, але й таке, що було *«правильно організованим»*, *«законним»*. Численні ексцеси викликалися конфіскацією помешкань священиків, позбавленням їх права голосу, відбиранням у них земельних наділів, надмірним оподаткуванням, зняттям дзвонів тощо.

Після констатації безпорядків без іносказань, безапеляційно вказувалася їх винуватець: *«Все це відбувається тому, що церква, що становить собою одну з ланок контрреволюції, перетворилася у даний час у своїй переважній частині в явно політичну, антирадянську організацію»*. Відтак перед апаратом ОГПУ ставилися відповідні завдання щодо *«ліквідації організуючих центрів церковної контрреволюції і тих куркульських і білогвардійських елементів, котрі групуються навколо церкви і можуть організувати куркульський опір і боротьбу проти радвлади»*. Центр налаштовував підлеглих на перманентну боротьбу, поклавши в її основу відомі принципи відомого флорентійця Макіавеллі: *«Ця наша робота не повинна бути виконаною в якийсь певний термін і лише самими адміністративними заходами. Вона повинна буде йти таким шляхом, щоб не створювати нам зайвих ускладнень у нашому соціалістичному будівництві»*.

Вважаючи закриття церков невід'ємною і обов'язковою складовою боротьби з релігією, ОГПУ наказувало чекістам обов'язково підключатися до подібних заходів і ретельно їх готувати, а «служників культу», які все ще залишалися у районах суцільної колективізації після закриття церков, виселяти, церковно-парафіяльні ради — розпускати. Фраза

про можливість існування церковно-парафіяльних рад обмеженого складу (не більше трьох членів) в тих районах СРСР, *«де церкви ще будуть певний час функціонувати»*, показує суть подальших намірів державного керівництва щодо Церкви.

Отже, в 1930 р. було взято курс на повне знищення Церкви. При цьому, очевидно, усвідомлюючи надто велику проблематичність викорінення всіх проявів релігійного життя, ОГПУ «великодушно» «дозволяло» виконання релігійних обрядів у разі відсутності церкви в приватних будинках *«на прохання окремих зацікавлених віруючих спеціально запрошеними для цього служниками культу»*.

Не випадково в зазначеному документі майже не згадуються назви конфесій і церковні течії — ОГПУ готувало однакову долю для всіх них. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому, починаючи з 1930 р., зникає нервова реакція «центру» на свавільне закриття костьолів місцевою адміністрацією. В цьому році ВУЦВК, як і раніше, *«на прохання трудящих»* приймає ухвали про передачу храмових будівель під культосвітні та будь-які інші, аби не церковні, потреби. Зокрема, у католиків таким «законним» чином було відібрано костьол у Луганську, Сумах, Тетіїв, чеському поселенні Чехоград Мелітопольської округи, с. Збриж поблизу Проскурова та ін. Так, наприклад, дозвіл на закриття костьолу в с. Спиченці Бердичівської округи ВУЦВК видав наприкінці 1931 р., хоча цей храм вже два роки, як був переустаткований під кінотеатр³¹. Але подібні порушення «ревзаконності» вже не хвилювали владний Олімп.

В 1931 р., так само без постанови ВУЦВК, «самоліквідувався» костьол у м. Кременчуці (дозвіл на його закриття було одержано у 1932 р.). Загалом у цей період найвищий законодавчий орган республіки настільки активізувався у прийнятті подібних рішень, що навіть перевершив власні показники «рекордного» 1929 р. Так, під час лише одного засідання — 30 листопада 1931 р. — ВУЦВК «дав добро» на зачинення по всій Україні 77 храмів — переважно православних церков і синагог, а також трьох костьолів — у Немирові, Плискові та Спиченцях. Того ж року костьол у м. Кривому Розі перетворили на фізіотерапевтичну клініку. Переобладнання коштувало 76 тис. крб. й тривало три роки, але в 1937 р. міськрада — на виконання постанови ЦК ВКП(б) про поліпшення тваринництва — віддала колишній костьол під ветеринарну амбулаторію³².

Крім вищезгаданих, у 1931 р. влада відібрала у віруючих костьоли в м. Могильові-Подільському, Богуславі, Літині, с. Ляхівці Шепетівської округи.

Поступово доходила черга й до німецьких католицьких кірх, від закриття яких адміністрація тривалий час утримувалася з огляду на «особливі» стосунки СРСР і Німеччини, що з часів Рапалло підтримували якнайтісніші дипломатичні, економічні та військові зв'язки. Так, вже в 1931 р.

закрилися дві кірхи в Люксембурзькому районі Маріупольської округи — в селах Новокраснівка та Мар'янівка.

Погіршення дипломатичних стосунків СРСР з Польщею в 1926 р. (після перевороту Ю.Пілсудського) та Німеччиною в 1933 р. (внаслідок приходу до влади А.Гітлера) остаточно усунуло будь-які гальма в ескалації ліквідаційних заходів щодо РКЦ. Частота і темпи закриття костюлів у цей час посилюються. Зінов'ївськ, Ромни, Лисянка, Романів, Полтава, Маріуполь — ось далеко не повний перелік населених пунктів різних регіонів України, де впродовж 1932–1933 рр. католиків силоміць позбавили храмів.

Приклад Ямпільського костюлу, що на Вінничині, слугує сумним взірцем того, як напружені міждержавні відносини можуть безпосередньо вплинути на, здавалося б, віддалену від дипломатії релігійно-церковну сферу. Інтенсифікація військових приготувань на радянсько-польському кордоні, в тому числі у Ямпільському районі, спричинила збільшення потреб у приміщеннях для складування зброї та боєприпасів. Райвиконком, дійшовши до висновку, що *«помешкання костюлу цілком придатне для такої мети»*, і не чекаючи санкції ВУЦВК, віддав храм у відання військових³³.

Інше, але доволі типове, як на ті часи, утилітарне застосування для місцевого костюлу винайшла адміністрація м. Балти: після жнив — у вересні 1933 р. — цей храм водночас із тамтешнім кінотеатром, сільбудом та двома педагогічними технікумами перетворили на... імпровізовані зерносховища. Втім, такі заходи влади цілком «зрозумілі» — зберігати зерно просто неба було б у той час надто небезпечно. Відтак тонни хліба, надійно захищені за мурами костюлу, пильно охороняли від населення, що зазнало нечуваних втрат внаслідок кількарічного голодомору, міліцейські пости, а також озброєна варта із колишніх червоних партизанів та місцевих комсомольців³⁴.

Ще одним наочним прикладом того, як зміна пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики вплинула на долю РКЦ в Україні, стало завершення (звичайно, не на користь віруючих) вже описаної епопеї навколо Єнакіївського (Риковського) костюлу, врешті-решт закритого в 1933 р. згідно з ухвалою ВУЦВК³⁵. Якщо раніше, в 1927 р., приналежність більшості його парафіян до нацменшин (поляків і німців) слугувала своєрідною «охоронною грамотою», то через шість років — навпаки, сприймалася владою як обтяжуюча обставина.

Процедура закриття костюлу скрізь влаштовувалася однаково: спочатку обмеження технічного стану будівлі працівниками місцевого комунального господарства (його звичайно знаходили «невідповідним» і «загрозливим» для відправлення у будівлі служби Божої) та фінансовою комісією, затим — пред'явлення релігійній громаді в ультимативній формі

кошторису і рахунків на сплату податків. Наступний етап — психологічна «підготовка» (тобто — відвертий тиск) членів парафіяльної ради щодо голосування у потрібному для влади ключі.

Від поріділої внаслідок голодомору та репресій, розхитаної агентами ГПУ релігійної громади, як правило, чекати сильного опору не доводилося, та все ж у Маріуполі, приміром, задля якнайбільшої «переконливості» було заарештовано настоятеля — патера А.К.Вагнера. Само собою, що подібний «аргумент» настільки «переконливо» вплинув на церковних активістів, що вони вже не наполягали на збереженні костьола за релігійною громадою, а натомість «добровільно» просили міськраду влаштувати у храмі... інтернаціональний клуб.

Для закріплення успіху по установах і підприємствах міста прокотилася «стихійна» хвиля мітингів і загальних зборів «трудащих» з одностайною вимогою *«повышения своего культурного уровня, для чего закрыть никому не нужное помещение костела (римско-католического) по ул. Апатова, которое использовывала кучка эксплуататоров для одурманивания трудящихся масс»*. Резолюції та протоколи з «волевиявленням народу» зовсім «стихійно» й «випадково», але на диво оперативно і в потрібний час накопичувалися у теках партійних функціонерів, щоб слугувати «законною» підставою для дивного переродження храму³⁶.

За наведеним сценарієм у 30-х роках розвивалися події навколо більшості костьолів, що свідчить як про наявність єдиної «режисури», так і про небачену раніше цілковиту слухняність і підпорядкованість їй місцевих виконавців («асистентів режисера»).

Збів в налагодженій і багаторазово випробуваній процедурі траплялися надзвичайно рідко й хіба що внаслідок випадкового втручання якихось сторонніх обставин чи сил. Але саме так сталося, наприклад, на початку 30-х років у Харкові, коли значну суму грошей (адміністрація зазвичай завищувала проектний кошторис) на ремонт костьола надало італійське консульство, цим самим несподівано для влади порушивши запланований хід подій.

Київському ксьондзові А.М.Шенфельду у пошуках коштів на ремонт костьола св. Олександра теж довелося звертатися до чужоземних дипломатів і насамперед до консула Польщі. Втім, останній так і не допоміг, весь час відбуваючись відмовками. Тоді, нехтуючи власною безпекою, енергійний священник листовно звернувся по допомогу до своїх польських колег, зокрема, до колишнього настоятеля костьола св. Олександра прелата Т.Скальського.

Допомога врешті-решт надійшла, і костьол в 1934 р. відремонтували — на кошти Генерального консульства Республіки Польща, що саме тоді переїхало з Харкова до Києва (водночас із перенесенням столиці УСРР). Керівник цього дипломатичного представництва Я.Каршо-Седлевський,

хоча і був сам протестантом, не тільки віднайшов доволі значну суму грошей (45 тис. руб.), але й зумів легалізувати в очах радянських урядовців цю допомогу. На численні скарги ксьондзів, які потерпали від утисків з боку радянської адміністрації, досвідчений дипломат мав завжди напоготові традиційну відповідь: *«Этому я вряд ли смогу помочь, но пока я в Киеве, то костел будет существовать. Нас религия интересует постольку, поскольку она нужна для политики»*³⁷.

Костюл св. Олександра у Києві і справді залишався відчиненим для католиків ще кілька років поспіль, поки не був наприкінці 30-х років перетворений на атеїстичний заклад.

Втім, ще перед його зачиненням, у липні 1935 р., римсько-католицька громада столичного міста залишилася без пастиря — ксьондзу А.Шенфельду всупереч власному бажанню довелося постати перед слідчими НКВД і відповідати за виявлену ініціативність й наполегливість у справі ремонту костюлу. 14 травня 1936 р. Особлива нарада НКВД СРСР засудила його за *«антирадянську і контрреволюційну діяльність»* до п'яти років виправно-трудових таборів.

Норми міжнародного права та дипломатичний імунітет, як виявилось, в специфічних умовах Радянського Союзу не змогли захистити й польських дипломатів: з початком Другої світової війни Генеральне консульство Польщі у Києві наказом із Москви було ліквідовано, всіх його працівників заарештовано й кинуте до в'язниці, де невдовзі й загубилися їхні сліди.

Релігійне життя більшості римсько-католицьких громад Волині, Поділля і півдня України фактично припинилося в 1935–1936 рр. внаслідок широкомасштабної депортації польського та німецького населення — згідно кількох відповідних постанов РНК СРСР і Політбюро ЦК КП(б)У — до східних регіонів УСРР та СРСР³⁸.

Паралельно виселенню десятків тисяч *«контрреволюційних та шкідливих елементів»* у пресі провадилася нестримна антирелігійна кампанія із застосуванням притаманної радянській пропаганді брутальної лексики. Орган Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України журнал «Безвірник», зокрема, здобутком широкої публіки зробив епізод, пов'язаний з костюлом м. Миколаєва, у дворі якого було влаштовано дитячий фізкультурний майданчик. Невдоволення ксьондза від надокучливого перебування під стінами храму роздягнених галасливих дітей часопис трактував як антирадянську агітацію³⁹.

Зважаючи на специфіку даного видання, привертає увагу не стільки антикатолицька спрямованість і агресивна тональність поданих ним матеріалів, як дивовижна злагодженість й синхронність дій воєвничих атеїстів та каральних органів: римсько-католицькі священики — «герої» публікацій — невдовзі, як правило, опинялися за ґратами, а костюли закривалися.

Цим же журналом підбивалися підсумки специфічних антирелігійних «змагань». Так, у кореспонденції Л. Трофимчука «Прорив ліквідуємо (Одеська область)» поряд із повідомленням про «шкідницьку» діяльність німецьких католицьких патерів містилися й дані про успіхи атеїстів: *«Протягом минулого півроку волею трудящих мас по області закрито 132 молитовні будинки. Лише в самій Одесі їх закрито 31. Є окремі райони, як от Березівський, К.-Лібкнехтівський, Зельцьський та інші, де на сьогодні залишилось по 1–2 діючих молитовних будинки»*⁴⁰. Ще в 1932 р. у загаданих німецьких національних Карл-Лібкнехтівському та Зельцьському районах Одещини нараховувалося відповідно 13 та 6 функціонуючих храмів⁴¹. Отже, «атеїзація» дійсно провадилася «більшовицькими» темпами.

Центральний провід СВБ закликав продовжувати боротьбу до кінця: *«Проте ми не можемо заспокоюватися на цих досягненнях, ми не повинні ні на хвилину послабляти своїх ударів по релігії — зброї куркульських недобитків і по попівсько-сектантській контрреволюції доти, аж поки всі трудячі не будуть звільнені від путів цієї реакційної сили [...] Наше завдання — не випускати ворога з поля свого зору, не послаблювати своїх ударів по релігії, її активних носіях, а бити міцно, викриваючи контрреволюційний сенс їхньої діяльності, вибиваючи класового ворога з усіх закутків, де він затаївся»*⁴².

Документ з виразною назвою — *«Справка о пораженности Винницкой области церковниками и сектантами»*, — що був складений 20 березня 1937 р. і зберігся у надрах ЦК КП(б)У, підтверджує, що і в другій половині десятиріччя боротьба з Церквою не припинялася. На момент складання довідки в області, тодішня територія якої майже збігалася з дореволюційними межами Подільської губернії, функціонувало всього 439 храмів (на початку 30-х рр. — 2 613) — 245 православних церков, 185 синагог й 9 молитовних будинків протестантів та сект. Все ще рахувалися за римсько-католицькими громадами, але вже не діяли, — 24 костьоли⁴³. Як видно, станом на 1937 р. на Поділлі, тобто теренах традиційного поширення католицизму (ще в 1925 р. тут діяли 104 костьоли⁴⁴), структуру РКЦ було повністю порушено.

У Київській області, що охоплювала тоді територію нинішніх Житомирщини, Київщини та Черкащини, в 1937 р. у користуванні віруючих перебувала 301 храмова будівля, в тому числі 5 католицьких костьолів⁴⁵. Про масштаби руйнації промовляє хоча б той факт, що за десять років до цього на Київщині та Волині діяло 107 костьолів, котрі належали до Житомирської дієцезії⁴⁶.

Загалом виходить, що в УСРР знаходилася майже половина з одинадцяти діючих в 1937 р. на території СРСР римсько-католицьких храмів⁴⁷. Але вже в 1939 р. і цей «прорив» було ліквідовано і в республіці не зали-

шилося жодного діючого костюлу і будь-яких зовнішніх ознак діяльності РКЦ. (Прилучення до СРСР восени 1939 р. західноукраїнських земель з їх численним римсько-католицьким та уніатським кліром і паствою знову актуалізувало протикатолицьку політику радянської адміністрації, але це вже — предмет окремого розгляду).

Відтак, утвердження тоталітарного режиму в СРСР потягло за собою відмову — через непотрібність — від проголошених раніше засад національної політики, що до певної міри амортизували удари по католицькій церкві при загальному жорсткому антирелігійному курсі держави. Приналежність до РКЦ нацменшин республіки у 30-х роках слугувала вже не пом'якшуючою, а навпаки — обтяжуючою обставиною, що посилювало репресивні заходи радянської адміністрації.

Доля РКЦ була поставлена у цілковиту залежність як від змін у внутрішньому житті країни, так і від коливань зовнішньополітичного курсу. Тактика поступового придушення, притаманна діям влади і силових структур у 20-х роках, змінилася рішучим і брутальним наступом на всі позиції РКЦ, що спричинилося, найперше, до закриття усіх костюлів та повної ліквідації організованих проявів релігійного життя українських католиків.

Примітки

¹ Див., напр.: Сталін Й. В. Розмова з першою американською робітничою делегацією, 9 вересня 1927 р. // Сталін Й. В. Твори. — К., 1949. — Т. 10. — С. 131–133; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Збірник документів і матеріалів. — К., 1962. — С. 87–90.

² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 27 (підрахунки автора).

³ Радянську «технологію» закриття церкви на прикладі с. Іванівка на Єлисаветградщині детально описав В.Юрченко у книзі «Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача» (Львів, 1931. — С. 147–156; перевидання — Львів, 1994).

⁴ Див.: КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду. — С. 82–83.

⁵ Див.: Пролетарська правда (Київ). — 1930. — 14 січня. — № 11 (2526).

⁶ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 967, арк. 8.

⁷ Там само, ф. 1, оп. 5, спр. 155, арк. 238–239, 245.

⁸ Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1113, арк. 265.

⁹ Там само, арк. 236–237 зв.

¹⁰ Костюл св. Михаїла Архангела у цьому селі побудував власним коштом граф Собанський у 1822 р.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1107, арк. 3.

¹² Там само, ф. 1, оп. 5, спр. 121, арк. 274–274 зв.

¹³ Там само, оп. 12, спр. 196, арк. 106.

- ¹⁴ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, арк. 294.
- ¹⁵ Там само, арк. 36–36 зв.
- ¹⁶ Про нього див. докладніше: Нестуля О.О. Неспокій серця: Ф.М.Мовчанівський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 209–215; Коваль О.М. Мовчанівський Т.М. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. — К., 1999. — Вип. 1 (XIX ст. — 1930-ті рр.). — С. 233–234.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, арк. 218–219.
- ¹⁸ Там само, арк. 256.
- ¹⁹ Там само, арк. 292.
- ²⁰ Там само, арк. 298–299.
- ²¹ Там само, арк. 308.
- ²² Бюлетень НКО УСРР. — 1930. — № 11(201). — 10–17 березня. — С. 10. — Арт. 166.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 96, арк. 15–18.
- ²⁴ Там само, оп. 12, спр. 195, арк. 24–25, 39.
- ²⁵ Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1116, арк. 197–201.
- ²⁶ Авторські підрахунки за: ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 123; Walewski W. Wspomnienia o Podolu // Pamiętnik Kijowski. — Londyn, 1966. — Т. III. — S. 40–46.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 118, арк. 71.
- ²⁸ Там само, спр. 128, арк. 83–86.
- ²⁹ Там само, спр. 119, арк. 72–73.
- ³⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1970. — К., 1980. — Т. 4. — С. 378–379.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 255, арк. 174; ф. 1, оп. 7, спр. 197, арк. 61, 65–67.
- ³² Там само, ф. 288, оп. 2, спр. 659.
- ³³ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 171, арк. 33.
- ³⁴ Там само, ф. 539, оп. 12, спр. 165.
- ³⁵ Там само, ф. 1, оп. 9, спр. 48.
- ³⁶ Там само, спр. 49.
- ³⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66457, т. 6, арк. 11–12.
- ³⁸ Див., напр.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — Тернопіль, 1992. — С. 33–39, 52–59; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні: 1920–1990-ті рр. — К., 1994. — С. 75–78; Рубльов О.С., Репринцев В.Ф. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 139; Кульчицький С.В. Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 196–208; та ін.
- ³⁹ Безвірник. — 1935. — № 2/3. — С. 36.
- ⁴⁰ Там само. — 1935. — № 8. — С. 37.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 124, арк. 7, 67.

- ⁴² Безвірник. — 1935. — № 2/3. — С. 3–6.
- ⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 1.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 313.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 2.
- ⁴⁶ Iwanow M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim, 1921–1939. — Warszawa; Wrocław, 1991. — S. 281.
- ⁴⁷ Jaruzelski J. Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej // Przegląd Wschodni (Warszawa). — T. II. — Z. 1(5). — 1992/93. — S. 152.